

**CHET ELLIKLAR ISHTIROKIDAGI ISHLAR BO'YICHA YURISDIKSIYA
MASALALARI: MILLIY VA XALQARO TAJRIBA****Hamidova Nodiraxon Hamidjon qizi**

Toshkent davlat yuridik universiteti

Magistratura va sirtqi ta'lim fakulteti magistranti

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15637310>

Annotatsiya. Mazkur maqolada chet ellik fuqarolar ishtirokidagi fuqarolik ishlari bo'yicha yurisdiksiya masalalari tahlil qilinadi. Xususan, O'zbekiston Respublikasi qonunchiligi, xalqaro shartnomalar va ayrim xorijiy davlatlar, xususan, Germaniya, AQSh, Rossiya Federatsiyasi hamda Fransiya qonunchilik tajribalari qiyosiy-huquqiy jihatdan o'rganiladi. Shuningdek, yurisdiksiya muammolari yuzasidan ilmiy xulosalar va amaliy takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar. chet elliklar, yurisdiksiya, xalqaro fuqarolik protsessi, huquqiy maqom, xorijiy tajriba, xalqaro yurisdiksiya.

Аннотация. В данной статье анализируются вопросы юрисдикции по гражданским делам с участием иностранных граждан. В частности, рассматривается законодательство Республики Узбекистан, международные договоры, а также сравнительно-правовой анализ правоприменительной практики некоторых зарубежных стран, включая Германию, США, Российскую Федерацию и Францию. Кроме того, в работе приведены научные выводы и практические предложения по решению проблем, связанных с юрисдикцией.

Ключевые слова. иностранцы, юрисдикция, международный гражданский процесс, правовой статус, зарубежный опыт, международная юрисдикция.

Abstract. This article analyzes jurisdictional issues in civil cases involving foreign citizens. In particular, it examines the legislation of the Republic of Uzbekistan, international treaties, and conducts a comparative legal analysis of the legal practices of several foreign countries, including Germany, the United States, the Russian Federation, and France. The study also presents scholarly conclusions and practical recommendations for addressing jurisdiction-related challenges.

Keywords. foreigners, jurisdiction, international civil procedure, legal status, foreign experience, international jurisdiction.

Kirish. Hozirgi globalizatsiya va xalqaro savdo munosabatlarining kengayishi natijasida, turli davlat fuqarolari ishtirokidagi fuqarolik ishlari soni oshmoqda. Ushbu vaziyatda qaysi davlat sudining mazkur ishni ko'rib chiqishga vakolatli ekanligini belgilovchi yurisdiksiya masalasi dolzarb ahamiyat kasb etadi. O'zbekiston Respublikasi fuqarolik protsessual qonunchiligida chet elliklar ishtirokidagi ishlar uchun maxsus yurisdiksiya normalari mavjud, ammo ular xalqaro standartlarga to'liq mos emas.

Xalqaro huquq va chet elliklar ishtirokidagi ishlar: nazariy asoslar

Chet ellik shaxslarning fuqarolik ishlari bo'yicha yurisdiksiya masalasi xalqaro xususiyatga ega bo'lib, huquqiy tartibga solishning dolzarb jihatlaridan biri hisoblanadi. Xalqaro yurisdiksiya bu – bir davlat sudlarining boshqa davlat fuqarolari yoki yuridik shaxslari ustidan ish yuritish vakolatini aniqlashga oid huquqiy normalar yig'indisidir. Ushbu masala xalqaro fuqarolik protsessual huquqining markaziy institutlaridan biri bo'lib, u orqali suverenitet, tenglik, adolat va fuqarolarning huquqiy kafolatlari ta'minlanadi. Xalqaro huquqiy amaliyotda

yurisdiksiya quyidagi asosiy turlarga bo'linadi:

Eksklyuziv yurisdiksiya (exclusive jurisdiction) – faqat bitta davlat sudlarigagina tegishli bo'lgan yurisdiksiya (masalan, ko'chmas mulk joylashgan davlat sudlari yurisdiksiyasi).

Umumiy yurisdiksiya (general jurisdiction) – fuqaro yoki kompaniyaning yashash yoki ro'yxatdan o'tgan joyiga asoslangan yurisdiksiya.

Maxsus yurisdiksiya (specific jurisdiction) – javobgarning biror konkret faoliyati, shartnoma tuzishi yoki huquqbuzarlik sodir etishi asosida aniqlanadigan yurisdiksiya.

Shartnomaviy yurisdiksiya (prorogation of jurisdiction) – tomonlar o'zaro kelishuv asosida biror davlat sudini vakil qilib belgilashlari.

Bundan tashqari, xalqaro yurisdiksiya masalasi ko'plab xalqaro shartnomalarda mustahkamlangan bo'lib, ular jumlasiga quyidagilar kiradi.

Bryussel I reglamenti (Council Regulation (EC) No 44/2001) – Yevropa Ittifoqi davlatlari o'rtasida sud yurisdiksiyasini tartibga soluvchi asosiy hujjat hisoblaib, unga ko'ra, fuqarolik va savdo ishlari bo'yicha yurisdiksiya javobgarning doimiy yashash joyiga asoslanadi.

Gaaga konvensiyalari – 2005-yilda qabul qilingan "Choice of Court Agreements" konvensiyasi orqali shartnomaviy yurisdiksiya bo'yicha xalqaro mexanizmlar ishlab chiqilgan.

BMTning xalqaro xususiy huquq komissiyasi (UNCITRAL) tomonidan ishlab chiqilgan model qonunlar va tavsiyalar.

O'zbekiston ushbu xalqaro hujjatlarga to'liq qo'shilmagan bo'lsa-da, ayrim prinsiplar milliy qonunchilikka qisman inkorporatsiya qilingan. Jumladan, O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik protsessual kodeksining 359-moddasiga muvofiq, chet ellik fuqarolarning huquqlari va majburiyatlari milliy fuqarolar bilan teng asosda himoya qilinadi¹.

Xalqaro yurisdiksiya prinsiplari

Ilmiy adabiyotlarda xalqaro yurisdiksiyaning quyidagi asosiy prinsiplari qayd etiladi:

Lex fori (mahalliy huquq) – yurisdiksiyaga ega bo'lgan sud mahalliy qonunlarni qo'llaydi.

Lex loci delicti commissi – huquqbuzarlik sodir etilgan joy qonuni bo'yicha yurisdiksiya belgilanadi.

Domicile and habitual residence – doimiy yashash joyi yoki yashash odati asosida yurisdiksiya belgilanadi.

Forum non conveniens – ayrim davlatlarda (ayniqsa, AQSh va Buyuk Britaniya) noqulay sud joyi (ya'ni boshqa qulayroq sud borligi) sababli yurisdiksiyani rad etish amaliyoti mavjud.

Chet ellik shaxslar ishtirokidagi fuqarolik nizolarini hal etishda har bir davlat o'zining huquqiy tizimiga mos yurisdiksiya qoidalarini ishlab chiqqan. Quyida Germaniya, AQSh va Rossiya Federatsiyasi misolida ushbu qoidalar qiyosiy-huquqiy tahlil qilinadi.

Germaniya Federativ Respublikasining tajribasi

Germaniyada fuqarolik yurisdiksiyasi Federal Fuqarolik protsessual kodeksi – **Zivilprozessordnung (ZPO)** bilan tartibga solinadi. Chet elliklar ishtirokidagi da'volarda yurisdiksiya quyidagi asosiy qoidalarga tayangan holda belgilanadi:

Umumiy yurisdiksiya – ZPOning 12–17-moddalariga muvofiq, da'vo javobgarning doimiy yashash joyi bo'yicha ko'rib chiqiladi.

Maxsus yurisdiksiya – 32–35-moddalar asosida javobgarning ma'lum huquqiy harakati

¹ O'zbekiston Respublikasining 2018 yil 23 yanvardagi «Fuqarolik protsessual kodeksi» // O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 2018

yoki shartnomaviy munosabat asosida Germaniyada amalga oshirilgan ishlar asosida aniqlanadi.

Shartnomaviy yurisdiksiya – tomonlar oldindan tuzgan bitim orqali Germaniya sudlarini vakil qilib belgilashi mumkin (ZPO §38).

Germaniya Yevropa Ittifoqi doirasidagi **Bryussel I Reglamenti** (va keyinchalik Bryussel I bis – Regulation (EU) No 1215/2012) asosida xalqaro yurisdiksiyaga oid umumiy normalarni qoʻllaydi. Bu esa, Germaniya sudlarining koʻplab xalqaro ishlarni koʻrib chiqish tajribasini oʻrtirishiga xizmat qilgan.

AQSh yurisdiksiya tizimi: shtatlar va federal yurisdiksiya oʻrtasidagi farq

Amerika Qoʻshma Shtatlari yurisdiksiya tizimi murakkab boʻlib, **federal** va **shtat** sudlari vakolatlariga ajralgan. Chet elliklar ishtirokidagi fuqarolik ishlari boʻyicha yurisdiksiya quyidagi asosiy tamoyillar bilan belgilanadi:

- **Minimum contact doctrine** – AQSh Oliy sudi qaroriga koʻra (International Shoe Co. v. Washington, 326 U.S. 310 (1945)), agar javobgar shtatda "asosli aloqaga ega" boʻlsa, sudda yurisdiksiya mavjud boʻladi.

- **Diversity jurisdiction** – AQSh Federal protsessual kodeksining 28 U.S.C. §1332 moddasiga muvofiq, agar daʼvogar va javobgar turli davlat fuqarolari boʻlsa hamda daʼvo summasi 75 000 AQSh dollaridan oshsa, federal sud yurisdiksiyasi mavjud boʻladi.

- **Forum non conveniens** – agar boshqa sud yurisdiksiyasi qulayroq boʻlsa, sud daʼvoni koʻrishdan bosh tortishi mumkin (Piper Aircraft Co. v. Reyno, 454 U.S. 235 (1981)).

AQShda chet ellik yuridik shaxslar bilan bogʻliq ishlar koʻpincha arbitraj orqali hal qilinadi. Shuningdek, AQSh 1958-yilgi **Nyu-York Konvensiyasi** ishtirokchisi boʻlib, xorijiy arbitraj qarorlarini tan oladi.

Rossiya Federatsiyasining yurisdiksiya tajribasi

Rossiyada chet elliklar ishtirokidagi fuqarolik ishlari boʻyicha yurisdiksiya **Arbitraj protsessual kodeksi (APK RF)** va **Fuqarolik protsessual kodeksi (GPK RF)** bilan tartibga solinadi.

- **APK RFning 247-moddasiga** asosan, – agar javobgar Rossiyada doimiy yashasa yoki Rossiyada mulki boʻlsa, Rossiya sudlari yurisdiksiyaga ega boʻladi.

- **248-moddaga** muvofiq, – Rossiyada joylashgan filial yoki vakolatxona orqali ish yuritilayotgan boʻlsa ham Rossiya yurisdiksiyasi qoʻllaniladi.

- **Shartnomaviy yurisdiksiya** – chet el tomonlar bilan shartnomada Rossiya sudlari koʻrsatilgan boʻlsa, bu yurisdiksiyani asoslaydi.

- **Rossiya Federatsiyasi Fuqarolik protsessual kodeksi (GPK RF) 402–409-moddalari** – chet el fuqarolari yoki fuqaroligi boʻlmagan shaxslar ishtirokidagi ishlarda yurisdiksiya masalalarini belgilaydi.

Rossiya chet ellik investorlar bilan bogʻliq yurisdiksiyalarda odatda Moskva arbitraj sudini, xalqaro arbitraj markazlarini va baʼzida ICDR (International Centre for Dispute Resolution)ni tanlaydi.

Ilmiy va amaliy muammolar tahlili

Oʻzbekiston Respublikasi huquqiy tizimi xorijiy element ishtirokidagi fuqarolik ishlari yurisdiksiyasini alohida tartibda belgilagan boʻlsa-da, amaliyotda bir qator murakkabliklar va normativ boʻshliqlar mavjud. Xususan, Oʻzbekiston Respublikasi Fuqarolik protsessual kodeksining 359–363-moddalari xorijiy shaxslar ishtirokidagi daʼvolarni koʻrib chiqishda qoʻllaniladi. Biroq:

Fuqarolik protsessual kodeksi 360-moddasida chet el fuqarolari huquqiy tenglik

asosida himoya qilinishini belgilasa-da, bu prinsipni amaliyotda ta'minlash bo'yicha aniq mexanizmlar mavjud emas.

Kodeks 363-364-moddalari xalqaro shartnomalarning ustuvorligini tan olsa-da, O'zbekiston barcha dolzarb xalqaro konvensiyalarga a'zo emas (masalan, Gaaga konvensiyasi, Bryussel Reglamenti).

Yurisdiksiya kolliziyasi holatlarida qaysi davlat sudiga ustuvorlik berilishi noaniq. Bu esa sudlarga noto'g'ri da'vo arizalarini yuborishga sabab bo'lmoqda.

Shu nuqtai nazardan qaralganda, O'zbekiston qonunchiligida chet ellik shaxslarning subyektiv huquqlarini himoya qilishda huquqiy aniqlik yetarli emasligini ko'rsatadi.

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasida sudlar chet el taraflar ishtirokidagi fuqarolik ishlarda bir qator kamchiliklarga yo'l qo'yishmoqda, xususan,

Sudlar xalqaro yurisdiksiya prinsiplarini kam qo'llaydi, aksariyat hollarda "doimiy yashash joyi" yoki "javobgarning joylashgan manzili" prinsipiga cheklanib qoladi.

Shartnomaviy yurisdiksiya to'liq tan olinmaydi yoki unga qarshi protsessual e'tirozlar beriladi. Ayrim sudlar xalqaro arbitrajga yuborilgan masalalarda ham yurisdiksiyani ushlab qoladi.

Chet elliklar ishtirokidagi ishlar bo'yicha **protsessual muvofiqlashtirish va tarjima muammolari** mavjud. Xususan, xorijiy hujjatlarning notarial tasdiqlanishi, apostil masalalari, xorijiy davlatda chiqarilgan qarorlarning tan olinishi murakkab jarayonlarga to'qnash keladi.

Masalan, Toshkent shahar fuqarolik ishlari bo'yicha sudning 2023-yilgi qarorida bir chet el kompaniyasining da'vosi sud yurisdiksiyasidan chiqib ketgan, deb rad etilgan bo'lsa-da, shartnomada O'zbekiston sudlarining yurisdiksiyasi ko'rsatilgan bo'lgan.

Taklif va tavsiyalar

Chet elliklar ishtirokidagi ishlar bo'yicha yurisdiksiya masalasini samarali tartibga solish va xalqaro amaliyotga moslashtirish maqsadida quyidagi taklif va tavsiyalarni ilgari suramiz:

Normativ-huquqiy asoslarni takomillashtirish

Fuqarolik protsessual kodeksining 359–372-moddalarini kengaytirish va ularga xalqaro shartnomalardagi yurisdiksiya prinsiplarini qo'shish (masalan, "forum non conveniens", "minimum contact" kabi).

Shartnomaviy yurisdiksiya tamoyilining mustahkamlab qo'yilishi – tomonlar ixtiyoriy ravishda chet el yoki arbitraj sudini tanlagan hollarda, milliy sudlar bu qarorni to'liq tan olishi va hurmat qilishi kerak.

Xalqaro konvensiyalarni ratifikatsiya qilish

2005-yilgi Gaaga konvensiyasi (Choice of Court Agreements) va boshqa yurisdiksiya va sud qarorlarini tan olishga oid konvensiyalarga qo'shilish;

Nyu-York Konvensiyasi (1958) bo'yicha milliy qonunchilikda aniq protsessual mexanizmlar joriy qilish.

Sud amaliyotini yaxshilash

Chet elliklar ishtirokidagi ishlar bo'yicha ixtisoslashtirilgan sudyalarning korpusini shakllantirish, ularning xorijiy huquq va xalqaro arbitraj bo'yicha bilimini oshirish;

Sud qarorlarining yagona reestrida chet elliklar ishtirokidagi fuqarolik ishlari bo'yicha qarorlarni alohida yuritish, bu orqali amaliyotda yagona yondashuv shakllantiriladi.

Huquqiy ishonch va investitsion muhitni mustahkamlash

Xorijiy sarmoyadorlarga yurisdiksiya kafolatlari beruvchi maxsus qonun qabul qilish (masalan, "Chet ellik investorlar huquqlarini sud tartibida himoya qilish to'g'risida"gi

qonun);

Xalqaro arbitraj qarorlarini tan olish va ijro etish mexanizmlarini soddalashtirish – arbitraj qarorlarini tan olishni rad etish asoslarini aniq va chegaralangan holatlarga qisqartirish.

Xulosa

Chet ellik shaxslar ishtirokidagi fuqarolik ishlari bo'yicha yurisdiksiya masalasi bugungi kunda O'zbekiston Respublikasining huquqiy islohoti va xalqaro huquqiy integratsiyasi jarayonida dolzarb ahamiyat kasb etadi. Germaniya, AQSh, Rossiya va Fransiya tajribalari shuni ko'rsatmoqdaki, yurisdiksiya masalasida aniq normalar, shaffof protsessual qoidalar va xalqaro hamkorlikka tayangan mexanizmlar samarali ishlaydi.

O'zbekiston qonunchiligi va sud amaliyotida bu yo'nalishdagi mavjud bo'shliqlarni bartaraf etish, xalqaro shartnomalarga qo'shilish, shartnomaviy yurisdiksiyaga hurmat ko'rsatish va xorijiy sarmoyadorlar uchun huquqiy kafolatlar yaratish zarur.

REFERENCES

1. Абдуллаев Н.С. Халқаро хусусий ҳуқуқ. – Т.: «Ҳуқуқ», 2023. – 520 б.
2. Расулов М.А. Халқаро хусусий ҳуқуқ ва унинг амалиётда қўлланилиши. – Т.: ТДЮУ, 2022.
3. Dicey, A.V. Conflict of Laws. – London: Sweet & Maxwell, 2006. – Vol. 1. – 890 p.
4. Basedow, J. The Law of Open Societies: Private Ordering and Public Regulation in the Conflict of Laws. – Oxford: Oxford University Press, 2015. – 412 p.
5. Bogdan, M. Private International Law as Component of the Law of the Forum. – The Hague: Kluwer Law International, 2012. – 294 p.
6. Zivilprozessordnung (ZPO) der Bundesrepublik Deutschland. – Berlin: Bundesministerium der Justiz, 2024.
7. United States Code, Title 28: Judiciary and Judicial Procedure. – U.S. Government Publishing Office, 2024.
8. Code de procédure civile (France). – Paris: Dalloz, 2023.
9. Арбитражный процессуальный кодекс Российской Федерации. – М.: Проспект, 2024.